

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ (KEN, Komisja Edukacyjna, właśc. **Komisja nad Edukacją Młodzi Szlacheckiej Dozór Mająca**) – działająca w latach 1773–1794 pierwsza na ziemiach pol. i w Europie państwowa instytucja oświatowa powołana w celu przejęcia szkół prowadzonych przez jezuitów oraz kontroli nad programem i organizacją pol. szkolnictwa.

ORGANIZACJA. KEN została powołana 14 X 1773 przez sejm Rzeczypospolitej (w czasie konfederacji targowickiej funkcjonowały osobne Komisje dla Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego) w celu przeprowadzenia ogólnonarodowej reformy oświaty, powiązanej z modernizacją państwa. System wychowawczo-dydaktyczny objął młodzież szlachecką w ramach szkolnictwa katolickiego. Powstanie KEN inspirowały franc. dyskusje organizacyjno-programowe (swoista „rewolucja szkolna” z lat 1762–1772 podjęta przez tzw. parlamenty prowincjonalne) oraz reformy w Prusach (reformacja szkolnictwa ludowego obowiązkowego od 1763, ale kierowanego przez Naczelną Kolegium Szkolne od 1787) i monarchii habsburskiej (rozpoczęta w 1769 reformacja szkolnictwa ludowego, przekształconego w 1774 przez J. I. Felbigera w ramach powstałej w 1773 Studienkommission, i reformacja gimnazjum, prowadzona od 1775 przez pijara G. Marxa). KEN była jednak instytucją rodzimą, odwołującą się do licznych (od XVI w.) postulatów opieki państwa nad szkolnictwem (A. Frycz Modrzewski, K. Siemek, bracia pol., Stanisław Leszczyński, A. Zamoyski, F. Oraczewski) i wykorzystującą osiągnięcia reform z poł. XVIII w. przeprowadzonych w szkołach teatynów, pijarów, jezuitów i w Szkole Rycerskiej.

KEN, jako organ władzy państwowej w dużym stopniu niezależny od sejmu i Rady Nieustającej, pozostawała pod opieką króla, który wybierał jej członków. Była instytucją kolegiąlną (zrównano ją w 1780 z innymi ministerstwami), niezależną w sprawach programowych, finansowych (od 1776) i personalnych (wybierała swe władze i miała ograniczony system sądownictwa). W skład KEN wchodziło ośmiu przedstawicieli sejmu i senatu, a z czasem zespół teoretyków i praktyków w zakresie pedagogiki i organizacji szkolnictwa. Początkowo kierował nią bp I. J. Massalski, a od 1778 (praktycznie od 1776) bp M. J. Poniatowski. Spośród dwudziestu dziewięciu

jej komisarzy (w tym sześciu bpów) szczególnie zasłużyli się: J. Chreptowicz, A. K. Czartoryski, A. Zamoyski, I. Potocki.

KEN zmierzała do podporządkowania (na wzór szkół-kolonii UJ oraz analogicznie do postulatów franc.) całego szkolnictwa Szkole Głównej Koronnej i Litewskiej (w nich kształcono kadrę nauczycielską i powoływano wizytatorów). Po nieudanych próbach utworzenia centralnego uniwersytetu w Warszawie i Poznaniu, podjęto reformę istniejących już uniwersytetów, urzeczywistnioną w latach 1777–1783 w Krakowie przez H. Kołłątaja we współpracy z bpem Poniatowskim, a w Wilnie w latach 1780–1783 przez M. Poczobuta w porozumieniu z Chreptowiczem (z pewnymi modyfikacjami bpa Massalskiego). Strukturę szkół wyższych ukonstytuowano ostatecznie w formie kolegium fizycznego i moralnego (zgodnie z dwoma rodzajami praw wyróżnianymi w fizjokratyzmie przedkładano nauki matematyczno-przyrodnicze z medycyną nad humanistyczno-społeczne). Stopniowo przygotowywano nową kadrę uniwersytecką kształconą za granicą (w Krakowie usuwano lub przesuwano na inne wydziały „starych” profesorów, demonstracyjnie zrywając z tradycją) lub stamtąd sprowadzoną (w Wilnie) oraz rozbudowano zakłady pomocnicze dla nauk przyrodniczych.

Struktura terenowa. Strukturę terenową szkolnictwa KEN wyznaczało początkowo 6 departamentów kierowanych przez jej członków (komisarzy-wizytatorów lub ich zastępców jako subdelegatów KEN), mających szerokie kompetencje administracyjno-programowe (*Instrukcja dla wizytatorów* z 1774 i 1777). Sieć szkolna w 1783 objęła 6 wydziałów w Koronie i 4 na Litwie oraz od 1781 eksterytorialny wydział pijarski w Koronie (od 1790 na Litwie). Mimo planów zorganizowania po jednej szkole średniej w województwie (w sumie 26), dwóch w powiecie i po jednej elementarnej na 10 wsi (w sumie 2500), powstało jedynie kilka nowych szkół dzięki mecenatowi magnackiemu lub kościelnemu (w praktyce przejęto istniejący system szkół zakonnych). KEN pozostawiła sobie kontrolę programową oraz wpływ na obsadę wychowawców (prefektów) i nauczycieli. Wg stanu z 1773 szkolnictwo pol. obejmowało 10 kolonii akademickich, 40 szkół jezuickich, 23 pijarskie, 11 prowadzonych przez inne zakony (bazylianów, trynitarzy czy księży życia wspólnego) oraz kilka szkół wyznań reformacyjnych i dyzunickich (prawosławnych). Pojezuickie szkoły przejmowano stopniowo, przekazując

część z nich innym zakonom. Wg stanu z 1783 funkcjonowały 34 szkoły akademickie i 39 zakonnych, a u schyłku lat 80. – 35 akademickich i 36 zakonnych. KEN nie doprowadziła ani do wzrostu liczby szkół, ani do zwiększenia liczby uczniów (ok. 10 tys.) w dawnych szkołach jezuickich (w 1790 w Koronie prawdopodobnie na 6700 uczniów 3827 uczyło się w szkołach akademickich i 2773 w zakonnych).

Struktura oświatowa. W aspekcie struktury oświatowej (nie stopnia nauczania) ustalił się podział na szkoły wydziałowe (zwykle dawne wojewódzkie) i podwydziałowe (dawne powiatowe), z analogicznym programem nauczania; realizowano go z pewnymi ograniczeniami (zmniejszono liczbę przedmiotów i ich zakres, zwł. w odniesieniu do przedmiotów przyrodniczych), warunkowanymi liczbą nauczycieli (początkowo siedmiu, potem sześciu w wydziałowych i zwykle trzech w podwydziałowych).

Nawiązując do statusu profesorów Uniwersytetu Krakowskiego i jej szkół-kolonii, KEN powołała „stan akademicki” (ostatecznie ukształtowany w aspekcie prawnym w *Ustawach K. E. N. dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, Wwa 1783) jako korporację nauczycieli samorządnie powołującą swe władze w ramach poszczególnych wydziałów (podczas tzw. zgromadzeń akademickich – rodzaj sejmików). Nauczycieli kształcono w utworzonym w 1780 Seminarium Kandydatów przy Szkole Głównej Koronnej (kierowane początkowo przez A. Popławskiego) i od 1783 przy Szkole Głównej Litewskiej. Kształcili się w nich głównie świeccy nauczyciele (w Koronie wykształcono siedemdziesięciu sześciu nauczycieli, na Litwie czterdziestu siedmiu), choć KEN wzywała zakony do przygotowywania przyszłych nauczycieli na uniwersytetach. Mimo odejścia pięćdziesięciu dwóch jezuitów w latach 1773–1776 (28% kadry), w latach 1791–1792 w szkołach akademickich uczyło osiemdziesięciu dwóch świeckich oraz osiemdziesięciu ośmiu eks-jezuitów i in. duchownych (w latach 1783–1784 świeckich było trzydziestu dziewięciu, a duchownych stu czterdziestu siedmiu). KEN utrzymała „zakonny” styl życia nauczycieli świeckich z obowiązkiem wspólnego zamieszkania, stołu i (do 1790) stroju duchownego, a w praktyce także celibatu (niektórzy nauczyciele byli jednak żonaci). Obsadę szkół stanowili rektorzy (lub prorektorzy w szkołach podwydziałowych),

prefekci (do 1790), nauczyciele, kapelan-kaznodzieja, emeryci oraz metrowie języków i rysunków. Słabością KEN były jej finanse, które uniemożliwiły urzeczywistnienie wielu projektów, m.in. wskutek rabunkowej polityki tzw. komisji rozdawniczych, działających do 1776, kiedy doszło do zawłaszczenia 30% majątku ruchomego (przez duchownych i świeckich), co doprowadziło w latach 80. do załamania się finansów KEN. Mimo to Polska była ewenementem w skali europejskiej w zakresie wykorzystania infrastruktury materialnej i osobowej szkolnictwa jezuickiego, m.in. dzięki dobrej współpracy państwa i Kościoła (w tym Stolicy Apostolskiej).

Szkolnictwo elementarne nadal organizował Kościół, prowadzący wiele szkół parafialnych. Biskupi, których planowano wesprzeć finansowo, mieli zorganizować sieć szkolną kontrolowaną przez KEN głównie w aspekcie programowym (bp Massalski do 1777 założył w swojej diecezji 330 szkół oraz seminarium nauczycielskie). Szkoły te podupadły w latach 1784–1791 (było ich tylko 127). Pewną rolę w ich tworzeniu odgrywały od 1789 tzw. komisje cywilno-wojskowe, które miały prawo egzekwowania obowiązku utrzymywania przez proboszcza (czasami z udziałem dziedzica) nauczyciela w każdej parafii, w zamian za zmniejszenie podatków (realizowano to prawo z małym skutkiem). Trudności finansowe ograniczyły także powstawanie konwiktów dla ubogich uczniów szlacheckich, tzw. funduszowych (szkoła, tak jak wcześniej w ośrodkach zakonnych, była bezpłatna); z planowanych przy każdej szkole wojewódzkiej funkcjonowało w 1783 tylko 10 konwiktów ze stu czterdziestoma uczniami (istniały także konwikty prywatne). Uposażenie nauczycieli nie było zadowalające (większą część musieli oddawać na wspólne utrzymanie, najgorzej opłacano kapelanów); sytuacja poprawiła się dopiero po 1790. Pod auspicjami KEN w 1775 wydano pierwsze w świecie przepisy normujące działalność pensji, w tym dla dziewcząt, akcentując ich obowiązki jako żon i matek (*Przepisy od K. E. N. pensjo-mistrzom i mistrzyniom dane*).

Działania KEN spotykały się niejednokrotnie z oporem społecznym wynikającym z faktu rozwiązania zakonu jezuitów, cenionego zwł. za prowadzenie szkół (zagrożone czuły się inne zakony, gdyż łamano autonomię prowadzonego przez nie szkolnictwa, dlatego zakładały one nielegalne szkoły jako szkoły elementarne lub konwikty), oraz z racji eksponowania przez KEN rewolucyjności zmian w wychowaniu i nauczaniu, szczególnie przez

wyakcentowanie „nauki moralnej”. Pomimo to w działaniach KEN, i to w najwyższych kręgach decyzyjno-programowych, lojalnie uczestniczyło wielu duchownych. Trudności w realizacji nowego programu miały także szkoły akademickie, m.in. z powodu braku podręczników i dostatecznego przygotowania nauczycieli. Preferowano wychowanych w nowym duchu nauczycieli świeckich, którzy często prowokowali opinię społeczną wypowiedziami na tematy religijne i społeczne. W okresie Sejmu Czteroletniego postulowano oddanie szkolnictwa jezuitom, z równoczesnym zachowaniem funkcji koordynacyjnych i kontrolnych KEN (jezuici obiecali odwołać się do ofiarności publicznej, co umożliwiłoby przekazanie dotychczasowego funduszu pojezuickiego na potrzeby powiększanej armii).

Na skutek upadku I Rzeczypospolitej KEN przestała funkcjonować w zakresie organizacyjnym. W pewnym zakresie podtrzymano jej system w zaborze ros., oddziaływała także jako model organizacyjno-programowy na szkolnictwo w zaborze pruskim i austr.

PROGRAM WYCHOWAWCZO-DYDAKTYCZNY. Działalność programowa KEN była w równej mierze efektem pracy jej członków, jak i ożywionej debaty społecznej – autorzy projektów włączali się do prac KEN (w XVIII w. wydano w Polsce ok. 2000 druków związanych z KEN). Spośród wielu projektów przesłanych na wezwanie KEN (m.in. cykl artykułów *Peri tes polieutycheias ton Polonon albo o uszczęśliwieniu Polski*, wychodzących od lipca do września 1773 na łamach „Monitora”, oraz postulaty F. Bielińskiego, B. Kamińskiego, Potockiego, Czartoryskiego) wykorzystano zwł. opracowanie Popławskiego *O rozporządzaniu i wydoskonaleniu edukacji obywatelskiej projekt* (Wwa 1775), które stało się podstawą *Przepisu K. E. N. na szkoły wojewódzkie* – pierwszego programu wychowawczo-dydaktycznego.

System ten łączył wychowanie („edukacja”) z nauczaniem („instrukcja”), co urzeczywistniło eudajmonistyczno-utylitarystyczne i obywatelskie ideały Oświecenia oraz tradycyjne wzorce religijno-narodowe (streszczał je Potocki w postulacie kształtowania osoby pojętej „jako chrześcijanin, jako człowiek, jako obywatel” – *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych 1775–1792*, wyd. T. Wierzbowski, Wwa 1908, 3). Zadaniem szkoły było w równym stopniu umożliwienie osiągnięcia szczęścia indywidualnego, jak i dobra powszechnego, zwł. dobra

ojczyzny („aby jemu było dobrze i aby z nim było dobrze” – *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*; cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne za czasów K. E. N. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773–1793)*, wyd. J. Lewicki, Kr 1925, 24). Model wychowania intelektualnego, moralnego i fizycznego, choć odwoływał się do ideału równości, podtrzymywał wzory wychowania stanowego, przygotowując ucznia do pełnienia funkcji społecznych wyznaczonych przez przynależność do danego stanu (np. przez kształcenie umiejętności gospodarczych u ziemianina). Troszcząc się o zapewnienie minimum wykształcenia dla stanu trzeciego, którego edukacja miała kończyć się na szkole parafialnej (do niej uczęszczać miały także dzieci szlacheckie), przywiązywał największą wagę do szkoły średniej, przygotowującej (od dziesiątego roku życia) do specjalistycznych studiów wyższych i aktywnego uczestnictwa w życiu polityczno-społecznym (dyspozycje intelektualno-moralne). W tym celu częściowo zmieniono model szkoły tradycyjnej, koncentrującej się na wykształceniu humanistycznym (językowo-historycznym) i formacji religijnej. KEN podkreślała rolę wychowania moralnego, wspieranego przez wychowanie religijne. Zachowując jedność celów wychowawczych, rozróżniała je tylko w aspekcie środków, odwoływała się bowiem w nauce moralnej do argumentacji naturalnej (charakterystyczny dla fizjokratyzmu system fizyczno-moralny, będący podstawą skorelowanych ze sobą praw i obowiązków, umożliwiający zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych). Akcentując potrzeby szacunku i miłości wobec dziecka, podtrzymywała wymagający styl wychowania. Odwoływała się zarówno do znanych z tradycji form współzawodnictwa i poczucia honoru, jak i utrzymywała rozbudowany katalog przewinień obwarowanych karą cielesną.

KEN propagowała oświeceniowy ideał religijności, podkreślając motywacyjne funkcje religii względem moralności i znaczenie katolicyzmu jako wyznania panującego (z zachowaniem tolerancji religijnej). Podtrzymała także rozbudowane środki kształtowania formacji religijnej zarówno w zakresie tzw. nauki chrześcijańskiej (przez pierwsze 2 lata, czasowo przez 3, w sali lekcyjnej, a następnie w formie „kazań moralnych” w kościele), jak i praktyk religijnych (codzienna msza, comiesięczna spowiedź pod kontrolą nauczycieli, rekolekcje). KEN w porozumieniu z episkopatem, przeprowadziła

reformę nauczania teologii i prawa kanonicznego, ograniczając i zmieniając dotychczasowe studium. Preferowała wykład pozytywny w teologii dogmatycznej (unikano kontrowersji międzywyznaniowych), a zamiast metafizyki wprowadzała podstawy Biblii (odnowiono studium języka gr. i hebr.). W zakresie teologii moralnej, rezygnując z kazuistyki, podkreślano fundament dogmatyczny i prawny (prawo kościelne, państwowe i naturalne) oraz konieczność podjęcia problematyki ważnej społecznie (np. ekonomicznej). W nauczaniu historii Kościoła przełamano model apologetycznego wykładu, krytycznie usuwając legendy, a nie unikając prezentacji kontrowersyjnych wydarzeń (przedstawiano dzieje całego chrześcijaństwa i podkreślano wartość nauk pomocniczych historii). KEN modyfikowała także źródła prawa kanonicznego, w duchu gallikanizmu i febronianizmu (w sposób wyważony) relatywizując znaczenie administracyjnych aktów Stolicy Apostolskiej przez podkreślenie rozwoju instytucji prawnych (pośrednio wskazywała na ich względność) i akcentowanie ich źródeł teologicznych (biblijno-patrystycznych), naturalnych, a także prawodawstwa Kościoła partykularnego w aspekcie jego niezależności od Stolicy Apostolskiej. KEN chciała także podporządkować seminaria duchowne wydziałom teologicznym szkół wyższych, ustalając obowiązujące na wszystkich uczelniach podręczniki teologii, postulując uzależnienie podejmowania funkcji kościelnych od otrzymania stopnia naukowego na uniwersytecie (także w odniesieniu do wykładowców w seminariach) i rozszerzenie liczby studentów (umożliwienie świeckim studiowanie teologii).

Zamiast tradycyjnego wykształcenia językowego, KEN podkreśliła rolę wykształcenia realnego (przekazywanego wcześniej przy okazji poszerzania słownictwa). W zakresie nauk humanistycznych dążyła do utrwalenia języka pol., zabiegając o poprawność, piękno i logiczność wypowiedzi (retoryka i poetyka). Podkreślała rolę historii i geografii, które tradycyjnie były uznawane za cenną pomoc w wychowaniu moralnym, ucząc rozumienia procesów historycznych (akcentowano dzieje rodzime). Wychowaniu obywatelskiemu służyło także nauczanie prawa państwowego i międzynarodowego, oparte na prawie naturalnym. Zrezygnowano ze studium filozofii (bardziej jednak w teorii niż w praktyce) – z jej tradycyjnego wykładu pozostawiono tylko logikę (podkreślano rolę, preferowaną przez É. Bonnot de Condillaca, analizy

traktowanej jako praktyczna umiejętność w poznaniu naukowym i narzędzie orientacji w świecie) i elementy utylitarystycznie rozumianej etyki (oparto ją na prawie naturalnym, obejmującym analizy moralne, polityczne i ekonomiczne). KEN podkreślała znaczenie matematyki (jako narzędzie w kształtowaniu myślenia logicznego i niezbędny instrument fizyki) i przyrodoznawstwa (wyróżniono w nim poszczególne przedmioty), uniezależniając je od filozofii. Dbała o integrację przekazywanej wiedzy w aspekcie systematycznym i historycznym (akcentowano logiczność układu treści i łatwość przyswajania – przechodzenie od tego, co znane, do tego, co nieznanego). Komisja starała się równoważyć proporcje między przedmiotami humanistyczno-społecznymi i matematyczno-przyrodniczymi, początkowo poświęcając im po 3 lata, a następnie preferując przedmioty gramatyczno-retoryczne i matematyczno-przyrodnicze (uznawała pierwszeństwo nauk praktycznych). Istotnym osiągnięciem KEN była specjalizacja nauczycieli; tylko w dwóch najniższych klasach nauczyciel uczył wszystkich przedmiotów, a pozostali koncentrowali się na jednym z działów: wymowa, nauki moralne, matematyka, fizyka.

W zakresie przygotowania podręczników główną rolę odegrało powołane w 1775 przez KEN Tow. do Ksiąg Elementarnych (TKE), na którego czele stał Potocki, a faktycznie kierowali sekretarze: G. Piramowicz (1775–1787) i F. Zabłocki (1788–1792). Z ponad dwudziestu członków TKE większość stanowili duchowni (siedmiu byłych jezuitów i trzech pijarów); istotną rolę odegrali zwł.: A. Popławski, Sz. Hołowczyc, K. Narbutt, J. G. Książewicz, A. Jakukiewicz, J. Koblański, J. Ch. Albertrandi, Ch. Pfliederer. Towarzystwo zajmowało się sprawami programowymi (przygotowanie podręczników), administracyjnymi i finansowymi (od 1776, kiedy KEN przejęła zarząd funduszy pojezuickich). Do napisania wybranych podręczników (*Obwieszczenie Komisji względem książek elementarnych z 1775*, opublikowane także za granicą) zaproszono autorów rodzimych i obcych (przełożono 4 podręczniki matematyki Szwajcara S. A. J. L'Huilliera) – część autorów została ustalona przez samo TKE, m.in. w zakresie tzw. nauki moralnej – A. Popławski (*Moralna nauka dla szkół narodowych na klasę I i II*, Wwa 1778; *Moralna nauka [...] na klasę III*, Kr 1787). Z powodu niewielkiego odzewu na wezwanie TKE, istotnych zastrzeżeń wobec zgłaszanych propozycji

i czasochłonnej techniki przygotowania do druku dopiero po pięciu latach jego funkcjonowania podręczniki dotarły do szkół. Do końca działalności KEN nie udało się przygotować kompletu podręczników, dlatego wykorzystywano podręczniki używane w zreformowanym wcześniej szkolnictwie kościelnym. Łącznie wydano 29 książek dla szkół średnich i parafialnych, w tym 17 podręczników do przedmiotów humanistyczno-społecznych i matematyczno-przyrodniczych (*Elementarz dla szkół parafialnych narodowych*, Kr 1785, zawierał części: I. *Naukę pisania i czytania*, II. *Katechizm*, III. *Naukę obyczajową*, IV. *Naukę rachunków*) oraz 6 książek pomocniczych (wypisy z autorów klasycznych, słowniki i tablice logarytmiczne). Wydrukowano także przewodniki metodyczne dla nauczycieli (G. Piramowicz, *Powinności nauczyciela, mianowicie zaś w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełniania*, Wwa 1787; *Powinności nauczyciela oraz wybór mów i listów*, Wr 2005), podręczniki gramatyki (O. Kopczyński, *Gramatyka dla szkół narodowych na klasę I*, Wwa 1778, 1796¹¹; *Gramatyka [...] na klasę II*, Wwa 1780, 1784⁴; *Gramatyka [...] na klasę III*, Wwa 1782, 1787³), historii (K. J. Skrzetuski, *Historia powszechna dla szkół narodowych na klasę III*, Kr 1781, 1792³; *Historia [...] na klasę IV*, Kr 1786), matematyki (S. A. J. L'Huillier, *Arytmetyka dla szkół narodowych*, Wwa 1778; *Geometria dla szkół narodowych*, I–II, Wwa 1780–1781; *Algebra dla szkół narodowych*, Marywil 1782) i do nauk przyrodniczych (M. Hube, *Wstęp do fizyki dla szkół narodowych*, Wwa 1783; *Fizyka dla szkół narodowych*, I: *Mechanika*, Kr 1792; K. Kluk, *Botanika dla szkół narodowych*, Wwa 1785, 1833²; *Zoologia*, Wwa 1789). Nie udało się opublikować przygotowywanego przez wielu autorów podręcznika do tzw. nauki chrześcijańskiej.

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ A KOŚCIÓŁ. KEN to efekt współdziałania społeczeństwa, instytucji państwowych oraz Kościoła – wykorzystano jego infrastrukturę organizacyjną i materialną, a większość nauczycieli stanowili duchowni (dominowali też w zespołach programowych). Zachowano również religijną inspirację w wychowaniu. Można jednak dostrzec elementy niewątpliwej sekularyzacji szkolnictwa KEN, przez ścisłe związanie wychowania z potrzebami państwa i koordynowanie przez nie całości zadań (w ograniczonym zakresie szkół zakonnych). W aspekcie programowym uwidoczniło się wzmocnienie elementu naturalnego w

wychowaniu moralnym, podkreślenie wychowania obywatelskiego i przedmiotów użytecznych w gospodarce. KEN zmierzała do wykorzystania instytucji kościelnych, w duchu złagodzonego józefinizmu (za zgodą episkopatu), do celów państwowych i rozszerzenia wpływu państwa na naukowe instytucje Kościoła (postulat objęcia kontrolą nawet funduszków szkolnych poszczególnych zakonów czy wgląd w działalność seminariów). Trudno natomiast ocenić wpływ na szkolnictwo KEN masonerii (należało do niej wielu prominentnych działaczy KEN), ponieważ pol. reforma wychowania i nauczania była wyrazem splotu poglądów współtworzących złożony ideowo ruch kulturalno-społeczny, jakim było Oświecenie.

T. Wierzbowski, *K. E. N. 1773–1793*, I, Wwa 1911; tenże, *Szkoły parafialne w Polsce i na Litwie za czasów K. E. N. 1773–1794*, Kr 1921; S. Tync, *Nauka moralna w szkołach K. E. N.*, Kr 1922; *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, Lw 1923; W. Tokarz, *Komisja Edukacyjna i Uniwersytet Jagielloński*, Wwa 1924; H. Pohoska, *Sprawa oświaty ludu w dobie K. E. N.*, Kr 1925; A. Jobert, *La Commission d'Éducation Nationale en Pologne (1773–1794)*, P 1941 (*K. E. N. w Polsce 1773–1794*), Wr 1979); A. Schletz, *Współpraca misjonarzy z K. E. N. (1773–1794). Przyczynek do historii kultury i oświaty w Polsce*, Kr 1946; Ł. Kurdybacha, *Kuria Rzymska wobec K. E. N. w latach 1773–1783*, Kr 1949; M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński w dobie K. E. N.*, [I–II], Wr 1957–1959; H. Pohoska, *Wizytatorowie generalni K. E. N.*, Lb 1957; J. Lubieniecka, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, Wwa 1960; T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach K. E. N.*, Wr 1964; M. Mitera-Dobrowolska, *K. E. N. 1773–1794*, Wwa 1966; T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Wwa 1972; B. Suchodolski, *K.E.N. na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*, Wwa 1972, 1973²; K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach K. E. N.*, Wwa 1973, 1998²; Ł. Kurdybacha, M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej*, Wwa 1973; *Nowożytna myśl naukowa w szkołach K. E. N.*, Wr 1973; I. Szybiak, *Szkolnictwo K. E. N. w Wielkim Księstwie Litewskim*, Wr 1973; A. Woltanowski, R. W. Wołoszyński, *K. E. N. 1773–1794*, Wwa 1973; *Ze studiów nad KEN i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły*, Lb 1973; J. Poplatek, *K. E. N. Udział byłych jezuitów w pracach K. E. N.*, Kr

1974; Cz. Majorek, *Książki szkolne K. E. N.*, Wwa 1975; T. Mizia, *Szkoły średnie K. E. N. na terenie Korony*, Wwa 1975; *Instrukcje dla wizytatorów generalnych szkół K. E. N. 1774–1794* (oprac. K. Bartnicka, I. Szybiak), Wr 1976; *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania K. E. N. 24–26 października 1973*, Wwa 1977; S. K. Olczak, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku. (W świetle wizytacji kościelnych)*, Lb 1978; *K. E. N. Bibliografia przedmiotowa*, Wr 1979; I. Szybiak, *Nauczyciele szkół średnich K. E. N.*, Wr 1980; W. M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów KEN*, Ł 1984; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego K. E. N. na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wr 1985; M. Pidłypczak-Majerowicz, *Bazylianie w Koronie i na Litwie. Szkoły i książki w działalności zakonu*, Wwa 1986; M. Grzybowski, *Szkolnictwo elementarne na Mazowszu północnym na przełomie XVIII i XIX wieku w świetle wizytacji kościelnych (1764–1830)*, Pł 1987; K. Mrozowska, *By Polaków zrobić obywatelami*, Kr 1993; R. Stępień, *Współpraca pijarów z K. E. N. na terenie Korony*, Wr 1994; K. Gózdź-Roszkowski, *Pozycja K. E. N. względem sejmu w świetle ustawodawstwa (1773–1793)*, *Studia Prawno-Ekonomiczne* 55 (1997), 91–110; M. Kanior, *Wydział Teologiczny w dziejach Uniwersytetu Krakowskiego (1780–1880)*, Kr 1998, 8–117; W. M. Grabski, *Prekursorzy idei K. E. N.*, Wwa 2000; S. Janeczek, *Z badań nad przyrodzawstwem w szkołach K. E. N.*, w: *Wierność rzeczywistości*, Lb 2001, 699–712; tenże, *Epistemologia w dydaktyce fizyki K. E. N.*, *RF* 50 (2002) z. 1, 203–262; K. Korab, *Powinności i zadania nauczycieli w okresie K. E. N.*, Pz 2002; S. Janeczek, *Witalistyczno-mechanistyczna koncepcja życia w podręcznikach K. E. N.*, w: *Z potrzeby serca...*, Lb 2004, 98–116; tenże, *Jeszcze raz o dydaktyce logiki w oświacie K. E. N. Ujęcie É. B. de Condillaca a przepisy i praktyka szkolna*, w: *W kierunku filozofii klasycznej. Inspiracje i kontynuacje*, Wwa 2008, 471–483; tenże, *Ideały wychowawcze w szkołach K. E. N. – między „nauką moralną” a „nauką chrześcijańską”*, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, Wwa 2009, 293–318.

Stanisław Janeczek